

Wiadomości Numizmatyczne, R. LVIII, 2014, z. 1–2 (197–198)

TOMASZ M. DUCHNOWSKI

MEDALIKI I KRZYŻYKI Z XVIII I XIX WIEKU ZWIĄZANE Z KULTEM RELIGIJNYM NA WARMII

ABSTRACT: Medalets and small crosses have drawn the attention of the material culture historians for many years. So far none of the publications on this subject have managed to exhaust the topic, since massive amounts of such artefacts are being continuously found not only by archaeologists on their excavation sites, but also by detectorists. As the basis for this study, a private collection of medalets with an image of Virgin Mary has been chosen. All the items are either documented with an exact findspot, or depict a specific Marian shrine in Warmia – including the church in Święta Lipka, situated a few hundred meters from Warmia border, in Masuria.

Medaliki i krzyżyki od lat stanowią obiekt zainteresowań historyków kultury materialnej. Publikowane dotychczas prace z pewnością nie wyczerpują tematu, z powodu mnogości tego typu obiektów odnajdywanych nie tylko przez archeologów w miejscach prowadzonych przez nich prac wykopaliskowych, ale też przez amatorów posługujących się wykrywaczami metali. Do dzisiaj nieocenionym źródłem informacji o dawnych medalikach i krzyżykach pozostaje opracowanie Teofila Rewolińskiego: *Medale religijne odnoszące się do kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*, wydana w Krakowie w 1887 r. W pracy tej zamieszczone są ilustracje medali i medalików przyporządkowane poszczególnym ośrodkom religijnym, postaciom świętych, bractwom religijnym, uroczystościom kościelnym itd.¹

---

¹ Z nowszych prac zob.: Trawicka 2007, s. 62, 63; Chudzińska 1998; Biało-błocki 1992, s. 161–185; Rostkowska 1996, s. 405–421; Pankiewicz, Witkowski 2012, s. 49–68; Librowski 1978 – w którym to artykule autor wyraża pogląd, że lepszym terminem na określenie nauki zajmującej się medalikami jest medalistyka religijna, zamiast stosowanej – ogólnej medalografii religijnej.

Podstawą opracowania będzie także zbiór, posiadanych przez autora, medalików z wizerunkiem Maryi, o zlokalizowanym miejscu odnalezienia lub przedstawiających konkretne sanktuarium maryjne na Warmii. Sanktuarium w Świętej Lipce zaliczyłem również do ośrodków warmińskich, pomimo jego peryferyjnego położenia na obszarze Mazur, około półtora kilometra od granicy Warmii.

Kult maryjny dotarł na Warmię wraz z przedstawicielami zakonu krzyżackiego, którzy imię swojej patronki nadawali kościołom i miastom. Wizerunek Jej odnajdujemy też na monetach (ryc. 1) czy przedmiotach liturgicznych². Na Warmii w średniowieczu funkcjonowało wiele kościołów pod Jej wezwaniem. Jednym z nich jest katedra we Fromborku – wraz z bogatym wyposażeniem odnoszącym się do patronki³. Także kościół w Gietrzwałdzie nosił wezwanie Narodzenia Najświętszej Maryi Panny oraz świętych Apostołów Piotra i Pawła. Miejscowość ta, położona opodal drogi łączącej Ostródę z Olsztynem, już w XIV w. mogła poszczycić się kościołem parafialnym. Zachowały się tu dwa średniowieczne zabytki przedstawiające Najświętszą Maryję Pannę: obraz, wymieniony po raz pierwszy w inwentarzu parafii w 1505 r., a przedstawiający Matkę Bożą w półpostaci, okrytą ciemnoniebieskim płaszczem, trzymającą na lewym ręku Dzieciątka w czerwonej sukience; oraz figura rzeźbionej w drewnie gotyckiej piety, wykonana około 1425 r.⁴ Kolejnym kościołem w obrębie biskupiej Warmii, którego początki sięgają średniowiecza, jest świątynia w Paluzach. Już w 1355 r. istniał tutaj kościół pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny, a 20 czerwca 1409 r. konsekrował go biskup warmiński Henryk Vogelsang (1401–1415) pod wezwaniem św. Krzyża, Matki Boskiej, św. Katarzyny i Wszystkich Świętych. Również w Rynie Reszelskim, od co najmniej 1420 r. funkcjonowała świątynia Najświętszej Maryi Panny. Istniejący tam kościół konsekrował w 1493 r. biskup sufragan płocki Jakub, dodając mu patronów: św. Piotra i Pawła, Barbarę, Dorotę oraz Wszystkich Świętych Męczenników i Wszystkie Święte Dziewice⁵. Prawdopodobnie również kościół w Biskupcu nosił wezwanie Maryi, sprawa ta wymaga jednak dokładnych

² O nadawaniu imienia Maryi największym świątyniom – Krantz-Domasłowska, Domasłowski 1991 (Chełmno); Bogdanowicz 1990 (bazylika mariacka w Gdańsku); w nazwach miast Malborka (Marienburg), Kwidzyna (Marienwerder), Fromborka (Frauenburg) – Steinbrecht 1915 (Malbork); Górski 1960 (Malbork); Kwidzyn 1982; Pieskowski, Szkop 2003 (Frombork); w sprzętach liturgicznych – Piwoński 1983; hymnach – Piwoński 1983, np.: *In Praesentatione Beatae Mariae Virginis*, s. 295, czy *In festo Visitationis BMV*, s. 298; mozaice – Kilarski 1993; na monetach – Schmidt 1979, s. 21.

³ Szerzej zob. Pieskowski, Szkop 2003.

⁴ *Przewodnik* 1973, s. 26, 27.

⁵ *Przewodnik* 1973, s. 90, 91.

badań⁶. Na czasy działalności zakonu krzyżackiego w Prusach przypadają początki kultu w miejscu, w którym obecnie leży Święta Lipka, położonym na obszarze diecezji warmińskiej, w odległości około półtora kilometra od granicy domeny biskupa warmińskiego. Ta granica po zakończeniu wojny trzynastoletniej (1466 r.) stała się granicą państwową, co spowodowało, że Święta Lipka pozostała w państwie krzyżackim (od 1525 r. w Prusach Książęcych), zaś Warmię przyłączono do Korony Polskiej⁷. W czasach przed Reformacją działała w tym miejscu kaplica, zniszczona w latach dwudziestych XVI stulecia⁸.

Ryc. 1. Ćwierćgulden krzyżaków pruskich z 1520 r. z wizerunkiem Madonny z Dzieciątkiem na półksiężycu (wg A. Schmidta, *Lenne monety krzyżackie*, Warszawa 1979, s. 21)

Fala obrazoburstwa, jaka przetoczyła się przez Prusy Książęce w latach dwudziestych XVI w., została powstrzymana przez biskupa warmińskiego Maurycego Ferbera (1523–1537). Część diecezji warmińskiej zarządzana przez biskupa i kapitułę pozostała katolicka, podlegając zwierzchności króla polskiego. Na terenie Prus Książęcych za religię panującą uznano natomiast luteranizm. W okresie Reformacji i kontrreformacji biskupi warmińscy angażowali się w szerzenie kultu maryjnego na podległym im terytorium, czasem także na sąsiednich obszarach luteranckich Prus Książęcych.

Staraniem biskupa warmińskiego Szymona Rudnickiego (1604–1621) i współpracującego z nim sekretarza króla Zygmunta III Wazy — Stefana Sador-

⁶ Na temat innych średniowiecznych zabytków kultu maryjnego na Warmii zob. m.in.: Otto 1963, s. 53–69. Interesujący zabytek z inskrypcją maryjną pochodzi z wykopalisk prowadzonych na Starym Mieście w Olsztynie. Został on zidentyfikowany jako fragment pochwy do miecza albo sakiewki. Na powierzchni znajduje się wyłoczony, powtarzalny prostokątny motyw, wokół którego umiejscowiony jest napis AVE MARIA; zob. Michalski 1998, s. 138; także na s. 253 – ryc. 63, rys. 1.

⁷ Szerzej na temat podziału terytorialnego Kościoła katolickiego tej części ziem zob. Litak 1980, s. 96.

⁸ Clagius 1659, s. 179; Kolberg 1866, s. 62.

skiego, udało się odbudować kaplicę w Świętej Lipce i reaktywować ruch pielgrzymkowy, zakazany przez władze pruskie w XVI w.⁹ Miejsce wraz z kaplicą przekazano jezuitom, którzy stali się na Warmii krzewicielami kultu maryjnego. Wzniesioną w 1693 r. świątynię konsekrował biskup warmiński, Jan Stanisław Zbąski (1688–1697)¹⁰. Święta Lipka do czasu objawień w Gietrzwałdzie była najbardziej popularnym miejscem pielgrzymkowym w całych Prusach. Na świątyni świętolipskiej wzorowany był wzniesiony w pierwszej połowie XVIII w. kościół Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Krośnie koło Ornety. Sto lat wcześniej wybudowano z inicjatywy biskupa warmińskiego Mikołaja Szyszkowskiego (1633–1643) świątynię w Stoczku Warmińskim pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny¹¹. Ośrodkiem kultu maryjnego, który przyćmił inne sanktuaria pielgrzymkowe na Warmii, stał się Gietrzwałd, który zasłynął objawieniami w 1877 r.

Z materiałów zamieszczonych w cytowanej pracy T. Rewolińskiego, jak i z analizy zbiorów prywatnych wynika, że zachowane medaliki można przypisać tylko dwóm kościołom. Pierwszy z nich, odnoszący się do Świętej Lipki, znaleziony został w okolicach Łaniewa (pow. Lidzbark Warmiński) (ryc. 2). Medalik wykonany ze stopu cyny, techniką odlewu, mierzył pierwotnie 40 mm średnicy. Obiekt zachował się w złym stanie – brakuje około 1/3 krążka¹². Taki sam medalik opisał Rewoliński (ryc. 3), z którego pracy korzystałem przy odtwarzaniu brakujących inskrypcji i wyobrażeń¹³. Na awersie medalika zamieszczono wizerunek Matki Bożej z koroną na głowie, stojącą na półksiężycu, z Dzieciątkiem po lewej stronie, wewnątrz mandorli. Cały wizerunek jest umieszczony na drzewie — z pewnością na lipie. Pod drzewem, po lewej stronie klęczy człowiek, natomiast po drugiej stronie drzewa dwa — też klęczące — woły. W konarach lipy, nad wizerunkiem Matki Bożej, umieszczono kartusz z napisem: PANNA MARIA / HEILIGE MUTTER GOTTES. W otoku napis: HEILIGE – MU[T]TER – GOTTES. Na rewersie dostrzegamy widok kościoła w Świętej Lipce oraz napis w otoku: DIE HEIL: KIRCHE OD[\] HEILIGEN LINDE. Osie awersu i rewersu są zgodne. T. Rewoliński podaje następujące informacje na temat tego wyrobu: „medal okrągły, dawny, o stopniu rzadkości R7, zupełnie dobre zachowanie”¹⁴.

⁹ Szerzej: Szorc 1996; Achremczyk 1993, s. 289–290.

¹⁰ Paszenda 1996, s. 33–35.

¹¹ Obłąk 1964, s. 69, napisał, iż biskup wybrał pod budowę świątyni Stoczek Warmiński zamiast Świętej Lipki, ponieważ ów położony był bliżej Lidzbarka i znajdował się na terytorium biskupstwa, podczas gdy w Świętej Lipce, położonej w granicach Prus Książęcych, mógł napotkać na trudności ze strony księcia.

¹² Wymiary uszkodzonego medalika: 40×30 mm.

¹³ Rewoliński 1887, s. 59.

¹⁴ Ibidem.

Ryc. 2. Medalik z wyobrażeniem sanktuarium w Świętej Lipce znaleziony w okolicach Lidzbarka Warmińskiego (ze zbioru autora)

Ryc. 3. Medalik z wizerunkiem kościoła i Matki Bożej Świętolipskiej (wg T. Rewolińskiego, *Medale religijne odnoszące się do kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*, Kraków 1887, tab. XII, poz. 587)

Przyglądając się awersowi opisywanego medalika, trudno nie dopatrzeć się podobieństwa ze sceną objawienia świętolipskiego zaprezentowaną na karcie tytułowej książki T. Clagiusa z 1659 r. (ryc. 4). W obu przypadkach Matka Boża w mandorli, w otoczeniu gałęzi drzewa, stoi na półksiężycu. Analogicznie przedstawiono na medaliku takie szczegóły jak kij pastuska czy woły. Różnice tkwią w szczegółach: na medaliku Dzieciątko pojawiło się po prawej stronie Maryi, odwrotnie niż na karcie tytułowej pracy T. Clagiusa. Nie występują na nim zwierzęta umieszczone za pastuskiem oraz ostatni wół z grupy zwierząt umieszczonych po prawej stronie drzewa. Taki układ kompozycyjny zapewne został podyktowany brakiem miejsca na niewielkiej płaszczyźnie owalu. Na rewersie zaprezentowano, z dbałością o szczegóły, fasadę zachodnią kościoła świętolipskiego. Wykonawca formy odlewniczej do opisywanego medalika dość dokładnie przestudiował wygląd fasady kościoła i pamiętał o takich szczegółach jak: zwrot chorągiewek na wieżach, liczba niewielkich okienek czy nisz

i miejsc na zegary¹⁵. Nie udało mu się natomiast zachować właściwych proporcji budowli.

Ryc. 4. Figurka Matki Bożej z Dzieciątkiem w koronie lipy w dziele Thomasa Clagiusa (wg J. Paszendy, *Święta Lipka...*, Olsztyn 1996, il. 19)

Medalik z ryciny Rewolińskiego był noszony na szyi i miał pierwotnie uszko, które uległo oderwaniu, na co wskazuje ubytek w górnej części. Zamiast uszka został wykonany wtórny otwór. Niestety, Rewoliński, poza ogólnym stwierdzeniem, że jest to „medal dawny”, nie ustalił czasu jego powstania. Z pewnością miało to miejsce po zakończeniu prac nad fasadą zachodnią (ok. 1730 r.). Wygląd fasady w zasadzie nie zmienił się do dnia dzisiejszego. Także niemieckojęzyczny napis otokowy i polski w kartuszu nie pozwalają na daleko posunięte wnioski w tej kwestii. Ilustrują raczej złożoność relacji narodowościowych, jakie towarzyszyły kultowi maryjnemu w Świętej Lipce. Okoliczności znalezienia medalika mogą być pomocne w ustaleniu czasu jego powstania. Według znalazcy dokonano tego w trakcie przeszukiwań obozowiska wojsk koalicyjnych rosyjsko-pru-

¹⁵ Widoczna na ilustracji medalika w pracy T. Rewolińskiego kula nad fasadą główną jest najprawdopodobniej krzyżem widocznym fragmentarycznie na medaliku znalezionym w pobliżu Lidzbarka Warmińskiego.

skich z okresu wojen napoleońskich¹⁶. Na podstawie tych danych i informacji Rewolińskiego można wysunąć tezę, iż medalik był noszony na początku XIX w. Można również przyjąć, że przedmiot ten ze względu na kruchość materiału, z którego został wykonany, nie mógł jako wisiorek długo służyć właścicielowi. Czas jego wytworzenia należałoby zatem przesunąć na lata osiemdziesiąte lub dziewięćdziesiąte XVIII w. Z drugiej strony forma odlewnicza do jego wykonania mogła być zrobiona znacznie wcześniej, a rzadkość występowania, określona przez T. Rewolińskiego, wynika właśnie z niskiej wytrzymałości materiału, z jakiego został wytworzony. Podobne medaliki związane z sanktuariami maryjnymi były wytwarzane na ziemiach polskich od około połowy XVIII w. Na przykład z kościołem w Łąkach Bratiańskich związane są medaliki z datą 1752¹⁷.

W odległości kilku kilometrów na północny wschód od wymienionych Łąg Bratiańskich, położonych blisko Nowego Miasta Lubawskiego, znaleziono medalik z wizerunkiem objawienia w Gietrzwałdzie (ryc. 5). Okrągły medalik z uszkiem, o średnicy 22 mm, wykonany został z mosiądzu. Na awersie wyobrażono scenę objawienia z Maryją wśród płomieni i obłoków w konarach drzewa, pod którym dostrzegamy dwie klęczące postacie. Scena ta wypełnia przestrzeń pomiędzy kościołem a kapliczką, połączonymi płotem. Napis w otoku informuje: OBJAWIENIE N. P. MARYJ W GIETRZWAŁDZIE. Na rewersie Maryja przedstawiona została wśród obłoków i promieni, depcząca węża – wokół odnosząca się do niepokalanego poczęcia legenda: MARIA BEZ ZMAZY POCZĘTA. Identyfikacyjny okaz umieścił w swojej pracy T. Rewoliński pod numerem 466¹⁸.

Ryc. 5. Medalik ze sceną cudu w Gietrzwałdzie znaleziony niedaleko Łąg Bratiańskich (ze zbioru autora)

¹⁶ Zob. Peter 1913.

¹⁷ Rewoliński 1887, s. 62.

¹⁸ Rewoliński 1887, s. 42, poz. 466.

Kolejny, okrągły medalik o średnicy 23 mm ze sceną objawienia w Gietrzwałdzie znaleziono w pobliżu Ostrołęki (ryc. 6). W górnej jego części znajduje się uszko do zawieszenia. Na głównej stronie medalika umieszczono napis: OBJAWIENIE N. P. MARYI W GIETRZWAŁDZIE (*sic!*). Na scenę objawienia składają się: rozłożyste drzewo, w koronie którego, w świetlistej mandorli, znajduje się postać Maryi, dwie klęczące postacie pod drzewem, kościół po prawej stronie, kapliczka po lewej (T. Rewoliński nazywa ten obiekt wieżą dzwonniczną). Na rewersie scena przedstawia siedzącą frontalnie Matkę Boską z Dzieciątkiem na kolanach, w otoczeniu pięciu aniołów, z których dwa podtrzymują koronę nad głową głównej postaci. Wokół przedstawienia napis: O MARYO BEZ ZMAZY POCZĘTA. W pracy T. Rewolińskiego (poz. 465) zobrazowano medalik z takimi samymi wyobrażeniami na awersie i rewersie – jednak wykonany z białego metalu¹⁹. Prezentowany tutaj został wykonany w mosiądzu.

Ryc. 6. Medalik z wizerunkiem objawienia gietrzwałdzkiego znaleziony w okolicach Ostrołęki (ze zbioru autora)

Nieznane jest autorowi miejsce znalezienia kolejnego, owalnego medalika z wyobrażeniem objawienia gietrzwałdzkiego na awersie i wizerunkiem Maryi na rewersie (wykonany z mosiądzu, wymiary bez uszka wynoszą: 22×18 mm; ryc. 7). Na awersie dostrzegamy postać w konarach rozłożystego drzewa, pod którym klęczą dwie postacie. Po prawej stronie w oddali zamieszczono wizerunek kościoła, po lewej – kapliczki z datą 1877. Wokół napis: ZJAWIENIE N.P. MARYJ W GERZWALDZIE (*sic!*). Na rewersie przedstawiono świetlistą postać

¹⁹ Rewoliński 1887, s. 42, poz. 465. Umieszczenie tego medalika w pracy wydanej w 1887 r. pozwala go datować na lata 1877–1887.

Najświętszej Panny Maryi Niepokalanego Poczęcia w aureoli, na obłoku, depczącą węża. Wokół napis w dwóch wierszach: O MARIE CONÇUE SANS PE-CHE PRIEZ POUR NOUS / QUI AVONS RECOURS A VOUS („o Maryjo, bez grzechu poczęta, módl się za nami, którzy się do Ciebie uciekamy”)²⁰. Medaliki z takim awerssem znajdujemy w pracy T. Rewolińskiego, jednak z innymi rewersami. Autor określa budowę znajdującą się po lewej stronie drzewa mianem wieży dzwonicznej, jednak na podstawie zamieszczonej na nim daty i wiadomości na temat zagospodarowania terenu w czasie objawień i po nich, możemy przyjąć, iż jest nią kapliczka wzniesiona jeszcze podczas objawień.

Ryc. 7. Medalik z przedstawieniem objawienia w Gietrzwałdzie z francuską legendą na rewersie (ze zbioru autora)

Także inne, skatalogowane przez T. Rewolińskiego medaliki odnoszące się do kultu maryjnego w Gietrzwałdzie zawsze mają napisy w języku polskim na awersie (ryc. 8), w większości także w tym języku inskrypcje na rewersie, dodatkowo dwa medaliki są z legendą po francusku i jeden z napisem niemieckim po tej stronie. Polskie legendy wyrażone są w języku, w którym wypowiedziała się Maryja, co też sprawiło, że objawienie — oprócz religijnego — zyskało dla Warmiaków także charakter patriotyczny. Wydarzenia z Gietrzwałdu w swej treści odnosiły się także do ogłoszonego w 1854 r. przez papieża Piusa IX dogmatu o Niepokalanym Poczęciu Maryi (łac. *Immaculata Conceptio Beatæ Virginis*

²⁰ Medaliki z przytoczonym motywem rewersu i legendą francuską znajdują się wśród najczęściej znajdowanych w całej Europie artefaktów tego typu z XIX–XX w. Początki tego tzw. Cudownego Medalika związane są z objawieniem Matki Bożej w Paryżu w 1830 r. (stąd często umieszczana na nich data). Medaliki z tą inskrypcją w języku francuskim lub przetłumaczoną na inne, są nadal produkowane i sprzedawane, zob.: B e-melans 2004; Gingnom de Montfort b. r. wyd.

*Mariae*²¹. Właśnie ten dogmat został ogłoszony przez Maryję podczas tego cudu, także wcześniejszego w Lourdes we Francji w 1858 r., z którym to gietrzwałdzkie było zestawiane. Z tego powodu na wspomnianych medalikach pojawiły się napisy w języku francuskim. Niemiecką inskrypcję skierowano zapewne do katolickiej ludności niemieckojęzycznej²².

Ryc. 8. Medaliki religijne odnoszące się do sanktuarium w Gietrzwałdzie (wg T. Rewolińskiego, op.cit., tab. 463–473 i 1164–1165).

Spośród przedstawień na awersie najbardziej popularne są te ze sceną objawienia. Różnią się między sobą w detalach, zawsze jednak Maryja umiejscowiona jest w konarach drzewa, pod którym klęczą dwie postacie. Na medaliku oznaczonym w pracy T. Rewolińskiego numerem 472 dostrzegamy Maryję w otoczeniu adorujących ją aniołów, tylko napis informuje o miejscu objawienia.

²¹ Znacznie wcześniej przed ogłoszeniem dogmatu pojawiły się wizerunki Niepokalanie Poczętej Maryi – szerzej: Seibert 2007, s. 196.

²² W kontekście wyobrażeń, inskrypcji i znalezisk tego medalika Chudzińska 2008, s. 288 – napisała: „W XIX wieku upowszechniły się nowe kultury, między innymi Serca Jezusa i Maryi, Niepokalanego Poczęcia, świętej Filomeny czy Alfonsa de Liguori. Olbrzymią popularność zdobył tzw. cudowny medalik (*miraculeuse, wunderbar*) zwany też medalikiem Niepokalanego Poczęcia. Wybito go według wizji zakonnicy Katarzyny Labouré, wkrótce po tym wydarzeniu, a w ciągu pierwszych dziesięciu lat wyemitowano już około 30 milionów sztuk. Powstała też wersja z polskim napisem: O Mario, bez grzechu poczęta, módl się za nami, którzy się do Ciebie uciekamy. Na terenie ziem polskich krążyły również egzemplarze z napisami w językach obcych, między innymi francuskim (Tropie nad Dunajcem), niemieckim (Krosno – fara) i włoskim”.

Od innych różni się także medalik o numerze 473, na którym centralne miejsce zajmuje kapliczka w Gietrzwałdzie, wzniesiona w 1877 r., pod drzewem, na którym doszło do objawienia. Napis na rewersie odnosi się do życzenia Matki Bożej: **MÓDLICIE SIĘ ŻARLIWIE NA RÓŻAŃCU**. Prawdopodobnie na wszystkich rewersach tych medalików widnieje wizerunek Maryi, także na tych z napisem: **OBJAWIENIE S. W. JÓZEFA W GIETRZWAŁDZIE**, które przyporządkowane zostały przez T. Rewolińskiego św. Józefowi. Świadczą o tym między innymi charakterystyczne dla wyobrażeń Maryi atrybuty w postaci korony podtrzymywanej przez anioły (poz. 472 i 469). Wyobrażenia zawarte na rewersach medalików gietrzwałdzkich należą do typowych przedstawień maryjnych, umieszczanych na tego typu dewocjonaljach w XIX i XX w.

W pobliżu Świętej Lipki znaleziony został medalik z przedstawieniem Najświętszej Maryi Panny z Dzieciątkiem na awersie i budowlą sakralną na rewersie (ryc. 9). Obydwa wizerunki przedstawiono w sposób uproszczony. Medalik o wymiarach 17×18 mm wykonano z jasnego metalu, najprawdopodobniej ze stopu cyny, w formie nieregularnego owalu²³. W przedmiocie nie ma żadnego otworu ani śladu po uchu, wskazującego na wykorzystanie go jako zawieszki. Na podstawie cech przedmiotu zaliczyłbym ten zabytek do kategorii żetonów religijnych²⁴. Forma przedstawienia Matki Bożej z Dzieciątkiem nawiązuje do ikony częstochowskiej. Również budowla zaprezentowana na rewersie przypomina sanktuarium częstochowskie. Podobieństwo dostrzeżemy, porównując wyobrażenia tego kościoła, zamieszczone na innych medalikach religijnych, a ukazujące jego południowe skrzydło²⁵. Budowlą widoczną przed wieżą kościoła jest najprawdo-

²³ Kształtem przypomina nieco serce, wówczas należałoby go łączyć z innymi tego typu zabytkami nawiązującymi nabożeństwa do Serca Maryi, które to nabożeństwo zostało ustanowione w latach trzydziestych XIX w. Jednak żaden z przedstawionych w pracy T. Rewolińskiego medalików dotyczących tego zagadnienia nie zawiera widoku świątyni – zob. Rewoliński 1887, s. 99, tab. XVI, poz. 869–879.

²⁴ Żetony religijne były dość powszechnie bite wydawane przez kościoły protestanckie i katolickie. W Gdańsku np. produkowano tzw. żetony komunijne (w kościołach protestanckich), zob.: Kowalski 2004, s. 3–7; Dutkowski, Suchanek 2000, s. 299–306; Duchnowski 2005, s. 11, 12. Pewną ilość owalnych przedmiotów bez ucha lub otworu do zawieszania prezentuje także T. Rewoliński, nie określając często ich funkcji i celu wytworzenia (co nie dotyczy tzw. koronatek, czyli medali lub medalików związanych z koronacją obrazu lub rocznicą tego wydarzenia). W kontekście klasztoru częstochowskiego zob.: Rewoliński 1887, poz. 77–94. Uważam, że żeton pełnił głównie funkcję pamiątkową. Wydawany (względnie sprzedawany) był pielgrzymom na pamiątkę odbytych praktyk religijnych. Sugeruje to brak napisu oraz wyobrażenia mogącego świadczyć o odbytej np. spowiedzi czy komunii. Możliwe, iż ilość wydawanych żetonów mogła przy okazji służyć także statystyce prowadzonej przez klasztor jasnogórski.

²⁵ Rewoliński 1887, tab. III–VI.

podobniej kaplica św. Aniołów Stróżów (Jabłonowskich)²⁶. W rzeczywistości jest ona znacznie bardziej cofnięta. Jednak na większości niewielkich wyobrażeń tej strony kościoła wysuwano ją nieco do przodu, dając wrażenie przestrzennej panoramy wizerunku budynków sakralnych (ryc. 10).

Ryc. 9. Żeton religijny znaleziony w okolicach Świętej Lipki (ze zbioru autora)

Ryc.10. Klasztor jasnogórski i wizerunek Matki Bożej z Dzieciątkiem na medaliku religijnym (wg T. Rewolińskiego, op.cit., tab. V, poz. 140)

Znalezisko opisanego powyżej medalika w pobliżu Świętej Lipki może świadczyć o wzajemnych oddziaływaniach tych dwóch znaczących ośrodków kultu maryjnego. Zarówno do Częstochowy, jak i Świętej Lipki przybywali w XIX stuleciu pielgrzymi ze wszystkich zaborów, a także z odleglejszych stron. Niewykluczone, że w samej Świętej Lipce sprzedawano lub rozdawano dewocjonała z przedstawieniami ośrodka częstochowskiego. W Częstochowie, centrum produkcji dewocjonałów, wytwarzano natomiast na przykład niewielkie grafiki z wyobrażeniami innych ośrodków kultu, w tym także świętolipskiego²⁷.

Oprócz obiektów z przedstawieniami odnoszącymi się do konkretnych ośrodków kultu religijnego, odnotowałem pochodzące z obszaru Warmii i jej pograni-

²⁶ Zob. plan zabudowań klasztoru jasnogórskiego w pracy: Bania, Kobiela 1983 (na końcu książki).

²⁷ Zob. *Sztuka dewocyjna* 1991, il. 49.

cza znaleziska dewocjonaliów z wizerunkami Maryi o charakterze bardziej uniwersalnym. Do nich należą niewielkie krzyżyki z wizerunkami ukrzyżowanego Chrystusa na awersie i Madonny na rewersie (ryc. 11). Na przeanalizowanych obiektach tego typu Bogurodzica pojawiła się w dwóch wariantach: wraz z Dzieciątkiem spoczywająca na półksiężycu oraz samodzielnie w pozie skupienia z dłońmi umieszczonymi na piersi w geście modlitewnym²⁸. Matce Bożej towarzyszą niekiedy anioły i napisy²⁹. I te przedstawienia należy zinterpretować jako wizerunki Matki Bożej Niepokalanie Poczętej (łac. *Maria Immaculata*), które należą do najczęstszych przedstawień maryjnych w XVII i XVIII w. Wcześniej, w średniowieczu, na Niepokalane Poczęcie wskazywały: św. Anna spotykająca się z Joachimem przy Złotej Bramie, św. Anna Samotrzeć lub drzewo Jessego. Szczególnie od czasów kontrreformacji pod wpływem Litanii Loretańskiej ukształtował się wizerunek Dziewicy unoszącej się w niebiańskiej glorii z atrybutami niewiasty z Apokalipsy św. Jana (Ap 12): księżycem pod stopami, wieńcem z gwiazd na głowie – dodatkowo cała postać obleczona bywała blaskiem słońca. Postać Maryi bywa też umieszczona nad kulą ziemską, wokół której wije się wąż pokusy – symbol diabła³⁰.

Symbolika księżycy pod stopami Maryi jest bardzo skomplikowana i wieloznaczna. W średniowieczu półksiężyc deptany przez Maryję odbierany był jako symbol zła. W tym kontekście oznaczał grzech i zwycięstwo Maryi nad nim. Po bitwie morskiej pod Lepanto w 1571 r. uznano półksiężyc za symbol Turków pokonanych przez chrześcijańskich Hiszpanów. Podobnie odbierano ten motyw w Rzeczypospolitej, nękanej konfliktami z Turcją. Oprócz tego symbol ten, w tym samym czasie, zaczął uosabiać czystość i Niepokalane Poczęcie³¹. W odniesieniu do Warmii motyw Maryi *Immaculaty* na półksiężycu pojawił się między innymi w przedstawieniu objawienia świętolipskiego na opisywanym wcześniej medaliku oraz na obrazie z 1611 r. znajdującym się w kościele w Purdzie³².

W pobliżu klasztoru w Świętej Lipce znaleziono także medalik w formie owalu. W górnej jego części znajduje się uszko z otworem skierowanym rów-

²⁸ Na temat XVIII-wiecznych przedstawień ukazujących Maryję bez Jezusa pisze Brykczyński 1894, s. 71: „Nigdy jednak wieki średnie nie popełniły tego błędu, w jaki popadł wiek XVIII, rozdzielając Matkę od Dziecka”.

²⁹ Krzyżyki o analogicznej tematyce odnaleziono w trakcie wykopalisk archeologicznych prowadzonych w Gdańsku w piwnicach Hali Targowej – Trawicka 2007, s. 62, 63; także na nowożytnym cmentarzysku we wsi Maniowy na Podhalu odnaleziono 13 przedmiotów tego typu – Chudzińska 1998, s. 70, 71, 89–92, 94, 95, 97, 98, 116, 117, 120. W przytoczonej literaturze szczegółowy opis wizerunków zamieszczonych na krzyżykach.

³⁰ Za: Seibert 2007, s. 196.

³¹ Seibert 2007, s. 296, 297; Cirlot 2007, s. 210–213.

³² *Przewodnik* 1973, s. 74–75.

Ryc. 11. Medaliki religijne (w formie krzyżyków) z XVIII i XIX wieku z wizerunkami Chrystusa i Najświętszej Maryi Panny (ze zbiorów prywatnych)

nolegle do rantu krążka. Po jednej stronie umieszczono popiersie w profilu Najświętszej Maryi Panny, skierowane w prawą stronę. Madonna przedstawiona została z chustą opadającą na ramiona. W otoku zamieszczono łaciński napis: MATER DOLOROSA. Po drugiej stronie popiersie Chrystusa skierowane w lewym profilu³³. Wokół postaci słabo widoczny napis, który można odczytać jako: SALVAT· MUNDI. Medalik swą treścią wyraźnie nawiązuje do XII stacji Drogi Krzyżowej, gdzie bolejąca nad stratą ukrzyżowanego Syna Maryja jest określana jako *Mater dolorosa*³⁴.

Medaliki o siedmiobocznym obrysie mają perełkowaty otok wyznaczający ośmioboczną figurę³⁵. Liczba osiem, już w antyku uważana za symbol doskonałości, od wczesnego średniowiecza symbolizowała zmartwychwstanie Chrystusa – uważane za ósmy dzień stworzenia – po siedmiodniowym tygodniu ziemskim – w którym nastąpi Sąd Ostateczny, będący początkiem życia wiecznego. Stąd ośmiokątna forma chrzcielnic i baptysteriów jest symbolem nowego życia, rozpoczynającego się po chrzcie³⁶. Ośmioboczną formę posiadają także medaliki. Wśród

³³ Wyrób utrzymany w podobnej konwencji znaleziono w Gdańsku – zob. Trawicka 2007, s. 58, poz. 2022; także we wsi Maniowy na Podhalu – Chudzińska 1998, s. 77 i 127. Podobne obiekty datowane w przytoczonej literaturze na XVII–XVIII w.

³⁴ Brykczyński 1894, s. 79.

³⁵ Por. z innymi tego typu zamieszczonymi w pracy: Rewoliński 1887, np. tab. XV, poz. 728, tab. XVI, poz. 851 n. W pracy Librowskiego (1978, s. 66) są to artefakty przyporządkowane kategorii „Najświętsza Maryja Panna – Matka Boża Szkaplerzna”.

³⁶ Seibert 2007, s. 308.

nich te z wyobrażeniem św. Benedykta, które zapewnić miały ich posiadaczom ochronę przed złymi mocami oraz nieszczęściami³⁷. Kształt taki posiada również zabytek znaleziony nieopodal Świętej Lipki (ryc. 12). Wykonano go z cienkiej miedzianej blachy o wymiarach 24×18 mm, z otworem w górnej części. Na jednej stronie widnieje wizerunek ukoronowanej Najświętszej Maryi Panny z Dzieciątkiem oraz łaciński napis: DECOR CARMELI³⁸. Na odwrocie znajdujemy św. Anastazego, wokół którego umieszczono łaciński napis: ·CAPVT·S·ANASTASII MARTYRIS („Głowa świętego Anastazego męczennika”), wskazujący na św. Anastazego z Antiochii — męczennika kościoła chrześcijańskiego żyjącego na przełomie III/IV stulecia³⁹.

Ryc. 12. Medalik ze św. Anastazym Męczennikiem znaleziony pod Świętą Lipką (ze zbioru autora)

Zaprezentowane medaliki i krzyżyki z wizerunkami Matki Bożej szeroko wpisują się w bogactwo form Jej przedstawień. Te niewielkie przedmioty, noszone na szyi, świadczyły o tożsamości religijnej ich właścicieli. Były także talizmanami, które miały ich chronić przed nieszczęściami. Kupowano je zazwyczaj na jarmarkach, które często towarzyszyły zarówno świętom kościelnym, jak i odpustom w ośrodkach pielgrzymkowych. Szczególnie targi odbywające się w Świętej Lipce były dodatkowym magnesem przyciągającym rzesze ludzi różnych profesji z odległych nawet krain. Dwa najbardziej popularne ośrodki piel-

³⁷ Chudzińska 2008, s. 288.

³⁸ *Decor* z łac. ozdoba, dekoracja, zob.: Söndel 1997, s. 253. Cały napis można przetłumaczyć jako „Ozdoba Karmelu” – co zapewne stanowi parafrazę jednej z kilku sentencji zawartych na najstarszym herbie zakonu karmelitańskiego: *Ego sum Mater et decor Carmeli* (Jestem Matką i ozdobą Karmelu), wyobrażającym ponadto postać Maryi z Dzieciątkiem.

³⁹ Za: *Encyklopedia katolicka* 1973, s. 516; Radóński 1947, s. 22.

grzymkowe w Prusach Wschodnich: Święta Lipka i Gietrzwałd, były prezentowane na medalikach religijnych przedstawiających objawienia w tych miejscach. Pomimo dużej różnicy w czasie pomiędzy objawieniami w Świętej Lipce i Gietrzwałdzie, ich wyobrażenia na medalikach mają wiele cech wspólnych. Matka Boska przedstawiana jest w obydwu przypadkach w koronie drzewa, adorowana przez pastuszkę lub dzieci. O złożoności relacji narodowościowych w miejscu położenia wymienionych ośrodków religijnych świadczą polskie i niemieckie napisy pojawiające się na tych medalikach. Nieznane są ich miejsca wykonania, wiadomo jednak, że Częstochowa była centrum produkcji dewocjonaliów odnoszących się do wielu miejsc kultu, także tych odległych, położonych w granicach Prus Wschodnich⁴⁰.

BIBLIOGRAFIA

- Achremczyk S.
1993 *Stefan Sadorski (1584–1641)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, 1993, s. 289–290.
- Bania Z., Kobielus S.
1983 *Jasna Góra*, Warszawa 1983.
- Bemelans B.
2004 *Cudowny medalik*, Kraków 2004.
- Białobłocki K.
1992 *Zespół medalików z wykopalisk archeologicznych w Lubiniu pod Kościanem*, *Slavia Antiqua*, t. 33, 1992, s. 161–185.
- Bogdanowicz S.
1990 *Dzieła sztuki sakralnej bazyliki mariackiej w Gdańsku*, Gdańsk 1990.
- Brykczyński D.
1894 *Podręcznik praktyczny ikonografii chrześcijańskiej*, Warszawa 1894.
- Chudzińska B.
1998 *Dewocjonalia z nowożytnego cmentarzyska we wsi Maniowy na Podhalu*. Kraków 1998 (Dobra kultury Zalewu Czorsztyńskiego od paleolitu do współczesności, z. 1).
2008 *Archeolog o medalikach*, Alma Mater, 2008, nr 99, s. 287–291.

⁴⁰ Zob. *Sztuka dewocyjna* 1991, il. 49 i n.

Cirlot J. E.

2007 *Słownik symboli*, Kraków 2007.

Clagius T.

1659 *Linda Mariana sive de B. Virgine Lindensi libri V*, Coloniae 1659.

Duchnowski T. M.

2005 *Żetony z Gdańska*, Przegląd Numizmatyczny, 2005, nr 1, s. 11–13.

Dutkowski J., Suchanek A.

2000 *Corpus nummorum Gedanensis*, Gdańsk 2000.

Encyklopedia katolicka

1973 *Encyklopedia katolicka*, pod red. F. Gryglewicza, R. Łukaszyka, Z. Sułowskiego, t. 1, Lublin 1973.

Gingnom de Montfort L. M.

b.r.wyd. *Cudowny medalik*, Kraków.

Górski K.

1960 *Dzieje Malborka*, Gdynia 1960.

Kilarski M.

1993 *Mozaikowa figura malborskiej Madonny*, Malbork 1993.

Kolberg A.

1866 *Geschichte der Heiligenlinde*, Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands, Bd. 3, 1866, s. 28–138.

Krantz-Domasłowska L., Domasłowski J.

1991 *Kościół farny w Chełmnie*, Toruń 1991.

Kwidzyn

1982 *Kwidzyn. Z dziejów miasta i okolic*, pr. zbiorowa pod red. A. Wakara, Olsztyn 1982.

Librowski S.

1978 *Program prac Katedry Nauk Podstawowych i Metodologii Instytutu Historii Kościoła Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego nad polskimi medalami religijnymi i medalikami*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 36, 1978, s. 61–78.

Litak S.

1980 *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980.

Kowalski K. M.

2004 *Gdańskie żetony kościelne od XVI do XVIII wieku. Studium kalkulologiczne*, Przegląd Numizmatyczny, 2004, nr 1, s. 3–7.

Michalski J.

1998 *Badania archeologiczne Starego Miasta w Olsztynie*, [w:] *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji. Materiały z konferencji, Wykno 12–14 XI 1997*, Nidzica 1998, s. 133–140.

Obłąk J.

1964 *Działalność biskupów warmińskich w zakresie sztuki w połowie XVII wieku*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne, t. 11, 1964, z. 4, s. 51–86.

Otto M.

1963 *Obraz epitafijny kanonika Bartłomieja Boreschowa*, Rocznik Olsztyński, t. 5, 1963, s. 53–69.

Pankiewicz A., Witkowski J.

2012 *Dewocjonalia barokowe odkryte na cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu*, Wratislavia Antiqua, t. 17, 2012, s. 49–68.

Paszenda J.

1996 *Święta Lipka*, Olsztyn 1996.

Peter A.

1913 *Die Schlacht bei Heilsberg am 10. Juni 1807*, Heilsberg 1913.

Pieskowski T., Szkop H.

2003 *Zabytki Fromborka*, Frombork 2003.

Piwoński H.

1983 *Kult świętych w zabytkach liturgicznych Krzyżaków w Polsce*, Lublin 1983.

1985 *Hymny w zabytkach liturgiczno-muzycznych Krzyżaków w Polsce*, Lublin 1985.

Przewodnik

1973 *Przewodnik po zabytkowych kościołach południowej Warmii*, Olsztyn 1973.

Radoński K.

1947 *Święci i błogostawieni kościoła katolickiego. Encyklopedia hagiograficzna*, Warszawa–Poznań–Lublin 1947.

Rewoliński T.

1887 *Medale religijne odnoszące się do kościoła katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski*, Kraków 1887.

Rostkowska B.

1996 *Dewocjonalia: medaliki i krzyżyki. Tkaniny ozdobne*, [w:] Sandomierz. *Badania 1969–1973*, red. S. Tabaczyński, Warszawa 1996, s. 405–421.

Schmidt A.

1979 *Lenne monety krzyżackie*, Warszawa 1979.

Seibert J.

2007 *Leksykon sztuki chrześcijańskiej. Tematy, postacie, symbole*, Kielce 2007.

Sondel J.

1997 *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997.

Steinbrecht C.

1915 *Schloß Marienburg i. Pr.*, Berlin 1915.

Szorc A.

1996 *Stefan Sadorski (1581–1640) fundator Świętej Lipki*, Olsztyn 1996.

Sztuka dewocyjna

1991 *Sztuka dewocyjna Częstochowy – katalog wystawy*, Częstochowa 1991.

Trawicka E.

2007 *Dewocjonalia ze stanowiska 5 w Gdańsku – Hala Targowa*, Archeologia Gdańska, t. 3, 2007, s. 57–66.

DIE RELIGIÖSEN MEDAILLONS UND KREUZE IN ERMLAND VOM 18. BIS 19. JAHRHUNDERT

(Zusammenfassung)

Der Kultus der Allerheiligsten Jungfrau Maria kam nach Ermland mit den Vertretern des Deutscher Orden, die ihre Schutzheilige auf vielen für die christliche Kultur typischen Gebieten exponiert haben: durch die Schutzheiligen der Kirchen, Ortsnamen, Münzen oder in gesungenen Hymnen zur ihrer Ehre. Die Ordenszeiten fallen auf den Anfang des religiösen Kultus in Heiligelinde, die schon vor der Reformation zum Hauptzentrum der Pilgerfahrten in der Diözese Ermland geworden ist. Die größte Entwicklung wird in der Zeit nach dem Bau der Kirche im Jahre 1693 bis zum Jahre 1877 registriert, d.h. im Jahr der Erscheinungen in Dietrichswalde. Die beiden angeführten Kultuszentren werden auf religiösen Medaillen dargestellt – Heiligelinde auf dem für Ende des XVIII. Jh. datierten Medaillon mit der Szene der Verkündigung auf der Vorderseite und mit der Westfassade der Kirche auf der Rückseite. Mehr Medaillen beziehen sich jedoch auf das Sanktuarium in Dietrichs-

walde. Auf den meisten wird die Szene des Wunders dargestellt. Charakteristisch ist, dass obwohl der Ort auf dem Gebiet des Deutschen Reichs liegt, wurden die meisten Medaillen mit polnischen Inskriptionen versehen. Die von Dietrichswalde entfernten Ortschaften, wo sie gefunden wurden, können von der Popularität dieses Zentrums des Marienkultus zeugen. In der Umgebung von Heiligelinde wurden Medaillen und Kreuze mit dem Bildnis von Maria aus Zentren außerhalb Ermland gefunden, darunter viele von unbekannter Herkunft. Sie zeugen vom Reichtum der Formen, innerhalb derer das Bildnis der Muttergottes angebracht wurde. Getragen als Gehänge auf dem Hals zeugten sie von religiöser Identität der Inhaber.

Adres autora / The author's address:

Tomasz M. Duchnowski

dzimi102@wp.pl